

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЗА СУДОВОЮ РЕФОРМОЮ 1864 Р.

ENSURING HUMAN RIGHTS UNDER THE JUDICIAL REFORM OF 1864

Прилипко С.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Університет економіки та права «КРОК»
orcid.org/0000-0001-9763-0719

Доляновська І.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Університет економіки та права «КРОК»
orcid.org/0000-0002-1606-7096

У статті аналізується специфіка забезпечення прав людини за судовою реформою 1864 р. Відзначається, що середина ХІХ століття в російській імперії відзначалася значними змінами в суспільно-політичному житті, зокрема впровадженням масштабних загальноімперських реформ у 1860-1870-х роках. Акцентується, що судова реформа 1864 року була однією з найважливіших, оскільки стара система судочинства, що базувалася на станових принципах, не відповідала тогочасним вимогам, вона характеризувалася свавіллям, корупцією, бюрократією та частими судовими помилками. Зазначається, що реформування судової системи здійснювалось на основі судових статутів, основними принципами котрих стало відокремлення судової влади від інших гілок влади, незалежність суддів, публічність судового розгляду, рівність усіх перед законом, презумпція невинуватості та змагальність процесу. Характеризуються ключові нововведення реформи, серед яких створення всестанових судів, запровадження інституту присяжних засідателів у кримінальних справах, закріплення адвокатури як незалежної самоврядної корпорації, реорганізація прокуратури. Наголошується, що впровадження судових статутів призвело до суттєвих змін у сприйнятті правового порядку та ролі особистості в судовій системі, оскільки нові нормативно-правові принципи закріпили концепцію правової особистості, що дозволяла індивідам самостійно захищати свої права без державної опіки. Обґрунтовується, що обвинувачені, позивачі та відповідачі отримали статус активних учасників судового процесу, а їхні юридичні права та автономність стали обов'язковими для поваги з боку судових органів. Водночас звертається увага на те, що принцип рівності сторін у судовому процесі забезпечував правову рівність позивача та відповідача, незалежно від їх соціального статусу чи майнового становища, що гарантувало обом сторонам можливість бути вислуханими судом та рівні можливості для представлення доказів і аргументів. Аналізується принцип усності та письмовості, що передбачало ухвалення суддю рішення на основі безпосередніх усних взаємин із сторонами та іншими учасниками, а також включало повне дослідження доказів та особисте вивчення письмових свідчень. При цьому наголошується, що такий підхід став важливим для реалізації інших важливих принципів, зокрема гласності і змагальності, що дало змогу оптимізувати змагальний характер сторін у судовому процесі та забезпечити об'єктивне вирішення справ.

Ключові слова: державотворення, права людини, судова реформа 1864 р., судові статuti, судочинство.

The article analyzes the specifics of ensuring human rights under the judicial reform of 1864. It is noted that the mid-19th century in the Russian Empire was marked by significant changes in socio-political life, in particular, the implementation of large-scale imperial reforms in the 1860s and 1870s. It is emphasized that the judicial reform of 1864 was one of the most important, since the old judicial system, based on estate principles, did not meet the requirements of the time, it was characterized by arbitrariness, corruption, bureaucracy and frequent judicial errors. It is noted that the reform of the judicial system was carried out on the basis of judicial statutes, the main principles of which were the separation of the judiciary from other branches of government, the independence of judges, the publicity of the trial, the equality of all before the law, the presumption of innocence and the adversarial nature of the process. The key innovations of the reform are characterized, including the creation of all-estate courts, the introduction of the institute of jurors in criminal cases, the consolidation of the bar as an independent self-governing corporation, and the reorganization of the prosecutor's office. It is emphasized that the introduction of court statutes led to significant changes in the perception of the legal order and the role of the individual in the judicial system, since new regulatory and legal principles consolidated the concept of legal personality, which allowed individuals to independently protect their rights without state guardianship. It is substantiated that the accused, plaintiffs, and defendants received the status of active participants in the trial, and their legal rights and autonomy became mandatory for respect by the judicial authorities. At the same time, attention is drawn to the fact that the principle of equality of parties in the trial ensured the legal equality of the plaintiff and defendant, regardless of their social status or property status, which guaranteed both parties the opportunity to be heard by the court and equal opportunities to present evidence and arguments. The principle of orality and writing is analyzed, which provided for the judge to make a decision based on direct oral relations with the parties and other participants, and also included a full study of the evidence and personal study of written testimonies. It is emphasized that this approach became important for the implementation of other important principles, in particular, publicity and adversarial nature, which made it possible to optimize the adversarial nature of the parties in the judicial process and ensure objective resolution of cases.

Key words: state formation, human rights, judicial reform of 1864, judicial statutes, judicial proceedings.

Постановка проблеми. Судова реформа 1864 року суттєво вплинула на утвердження прав людини, оскільки вона стала важливим кроком до впровадження принципів законності, відкритості та рівності перед законом. Внаслідок реформи були створені нові судові органи, включно із загальними судами та інститутом присяжних, що значною мірою підвищило доступність правосуддя для громадян. Особливу увагу було приділено забезпеченню справедливого судового процесу, що стало важливим фундаментом для захисту прав і свобод людини. Серед вагомих досягнень реформи виділяється незалежність суддів, які почали

призначатися на довічний термін, що зменшило адміністративний вплив на прийняття рішень. Запровадження змагального процесу забезпечило обвинуваченим право на захист і стало гарантією рівноправності сторін у суді. Відкритість судових засідань сприяла прозорості судочинства, підвищенню довіри громадськості та зниженню ризиків зловживань владою. Реформа також включала створення інституту адвокатури, впровадження суду присяжних і систематизацію судового порядку відповідно до принципу змагальності. Важливою новацією стало те, що судові рішення почали ґрунтуватися виключно на законі,

позбавляючись залежності від суб'єктивної волі чиновників або імператора. Це заклало основи зміцнення верховенства права та сприяло зменшенню можливостей для свавілля органів влади.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Досліджувана проблематика ставала об'єктом наукових зацікавлень значної кількості відомих учених, з-поміж яких: О. Биркович, К. Добкіна, Е. Іскендеров, В. Кравчук, С. Крушинський, І. Легка, Н. Лешкович, О. Липитчук, О. Нестерцова-Собакар, В. Рум'янцев, І. Усенко, О. Чудновський, О. Ювчиця та інші. Водночас науковий інтерес до даної тематики постійно зростає, а тому постає потреба подальших комплексних напрацювань у цій сфері.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є дослідження специфіки забезпечення прав людини за судовою реформою 1864 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. Середина XIX століття стала епохою значних змін у суспільно-політичному житті Російської імперії. У 1860–1870-х роках були впроваджені масштабні загальноімперські реформи, зокрема селянська, військова, міська, земська та судова. Всі ці зміни стали відповіддю на ті суспільні виклики, які влада вже не могла ігнорувати. Однією з найбільш продуманих і послідовних реформ стала судова реформа 1864 року. Її необхідність була очевидною, адже стара судова система, побудована на станових принципах правосуддя, перестала відповідати реаліям тогочасного життя. Дореформена система судочинства вирізнялася свавіллям, частими судовими помилками, бюрократією, нескінченною тяганиною, а також такими ганебними явищами, як застосування насильства, тортур і шантаж. Цій системі були притаманні корупція, низький рівень юридичної кваліфікації суддів та обмеженість розгляду справ – рішення ґрунтувалися виключно на письмових матеріалах слідства. Судочинство попередньої епохи базувалося на інквізиційній (розшуковій) формі і здійснювалося у глибокій секретності [13, с. 207].

20 листопада 1864 року, відповідно до імператорського указу, була проголошена судова реформа, що означувала важливий етап у розвитку правової системи [12, с. 62]. Для її реалізації були розроблені чотири основні законодавчі акти: «Заснування судових установлень», «Статут цивільного судочинства», «Статут кримінального судочинства» та «Статут про покарання, які накладаються мировими суддями». У процесі підготовки цих статутів автори прагнули запозичити найкращі зразки західної судової практики, спираючись на процесуальні й організаційні принципи провідних європейських країн. Реформа ґрунтувалася на таких фундаментальних засадах, як відмежування судової влади від законодавчої, виконавчої і адміністративної. Також було закріплено принципи незмінності й незалежності суддів, публічності та усності судового розгляду, рівності усіх перед законом, презумпцію невинуватості та змагальність процесу.

Концептуальна основа реформи спрямовувалася на формування громадянського суспільства з рівноправними громадянами, яке мало стати результатом нових методів організації судочинства. Встановлення чіткого розмежування між функціями державного управління та правовою сферою знайшло вираження у відокремленні компетенцій суду й адміністрації. Крім того, одним із ключових нововведень стало створення всестанових судів, а також запровадження інституту присяжних засідателів у окружних судах для розгляду кримінальних справ. Значущою інституційною зміною стала заснована адвокатура, реорганізована прокуратура, яка позбавилася функції загального нагляду і сфокусувалася на процесуальній діяльності. Також було створено виборний мировий суд для вирішення менш значних справ та сформовано інститут незалежних судових слідчих [1, с. 165].

Впровадження судових статутів сприяло кардинальним змінам у суспільному осмисленні правового порядку

і позиції особистості в судовій системі. Нові нормативно-правові принципи закріплювали концепцію правової особистості, яка була здатна самостійно відстоювати свої права без необхідності опіки з боку держави. Обвинуваченому, позивачу і відповідачу надавалося право виступати активними учасниками судового процесу, їх юридичні права та автономність визнавалися обов'язковими до поваги з боку судових органів.

Оголошений судовою реформою принцип рівності сторін у судовому процесі закріплював правову рівність позивача та відповідача щодо їхніх прав і обов'язків перед судом, незалежно від рівня їхнього соціального становища, станového статусу, майнового стану чи інших соціальних чинників [8, с. 88]. Такий принцип забезпечував обом сторонам можливість бути вислуханими судом та надавав їм рівну свободу у використанні своїх процесуальних прав [2, с. 18]. Зокрема, позивач та відповідач мали рівні можливості для представлення своїх доказів і аргументів на розгляд суду.

Слід відзначити, що, зважаючи на роль позивача як ініціатора процесу, принцип рівноправності вимагав, щоб відповідача належним чином інформували про зміст позову. Це забезпечувало відповідачу можливість підготувати власну аргументацію, надати свідчення та пояснення у межах судового процесу. Водночас важливо підкреслити, що відповідач мав доступ до суду на рівних засадах із позивачем, що гарантувало обом сторонам однакове право на подання доказів та участь у розгляді справи [9, с. 115].

Серед ключових принципів цивільного процесу варто окремо зазначити принцип усності та письмовості. Принцип усності полягає в тому, що суддя ухвалює рішення, ґрунтуючись на безпосередніх і усних взаєминах із сторонами процесу та іншими учасниками судової процедури. Особливості цього принципу можна окреслити наступним чином: а) усі докази мають бути досліджені суддями у повному обсязі та безпосередньо сприйняті ними; б) судді особисто вивчають доказову базу, не покладаючись на перекази чи опис іншими особами; в) письмові свідчення свідків мають бути прочитані особисто суддею. Запровадження принципу усності стало важливою умовою реалізації інших фундаментальних засад цивільного процесу, таких як гласність і змагальність. Запроваджуючи цей принцип розробники судової системи прагнули оптимізувати змагальний характер сторін у судовому процесі [11, с. 46]. Це мало на меті створення умов для найбільш повного і всебічного надання судом аргументів, що вивислювалися шляхом усних пояснень, сприяючи об'єктивному вирішенню справи.

Відповідно до законодавства визначалось, що сторона у цивільному процесі – це суб'єкт, який захищає свої правові інтереси у спорі щодо цивільного права, діючи особисто або через представника перед судом і користуючись при цьому процесуальними правами та виконуючи відповідні обов'язки. На сторони поширювалася законна сила судового рішення. У позовному провадженні сторони визначалися як позивач – особа, яка вважала себе постраждалою від певного стану речей до моменту подання позову та зверталася до суду з проханням про захист, визнання або охорону її права, тобто про зміну ситуації, що склалася, та відповідач – суб'єкт, проти якого винесене рішення, але яка вважає можливим збереження існуючих обставин, наполягаючи на відмові в задоволенні позову. Якщо відповідач подавав зустрічний позов до позивача, він набував статусу зустрічного позивача. Процесуальний статус сторін цивільно-правового спору базувався на їхній процесуальній правоздатності та дієздатності, що визначала їх здатність ефективно брати участь у судочинстві. Одним із фундаментальних принципів, який характеризував правоздатність особи у процесі, була рівноправність сторін [15, с. 80]. Це передбачало надання сторонам рівних прав і обов'язків у межах цивільного судочинства [11, с. 46].

Характер судової реформи 1864 року, яка відмежувалася від старих дореформених судових процедур, найяскравіше виявився у впровадженні нових принципів судоустрою та судочинства. Центральною зміною стало реформування форми кримінального процесу: заміна інквізиційного процесу змагальним. Останній передбачав вирішення суперечок між двома рівноправними сторонами перед безстороннім арбітром – суддею, що стало однією з найбільш значущих трансформацій у системі правосуддя того періоду.

Реформа внесла якісно нові принципи, які забезпечили вищий ступінь свободи у кримінальному судочинстві. Констатуємо, що концепція свободи суду та судді у кримінальному процесі знайшла своє втілення у низці ключових принципів.

Закріплення принципу відокремлення судової влади від адміністративної в документах судової реформи в якості основоположного регулювального положення стало важливим етапом розриву зі старою системою судочинства [7, с. 51]. Це положення було закріплене в першій статті Статуту кримінального судочинства. Судова практика наголошувала на неухильному дотриманні установлених процесуальних норм і гарантувала їх чітке виконання.

Проголошена у Судових статутах незалежність суду розвивала принцип відокремлення судової влади від адміністративної [4, с. 6]. Цей принцип був покликаний забезпечити об'єктивність і справедливість судових вироків, які мали базуватися виключно на законі та доказах, поданих до суду й оцінених без зовнішнього втручання чи тиску з боку будь-яких третіх осіб.

Принцип відділення обвинувальної влади від судової звільнив суд від багатофункціональної ролі, яка історично була притаманною йому до здійснення реформи. Зокрема, у дореформеній системі суд поєднував обов'язки слідчого (збирання доказів проти підозрюваного), обвинувача (підтримка висунутого обвинувачення) та безпосередньо функції арбітра. Ухвалений принцип розподілу влад чітко розмежував ці функції, встановивши більш чіткі рамки для діяльності судових органів.

Ще одним важливим принципом був принцип вільної (суб'єктивної) оцінки доказів судом. Він тісно пов'язаний із положенням, що передбачає відмову від формалізованого провадження та концепції формального доказування, які стримували внутрішнє переконання судді. Ця зміна докорінно трансформувала підхід до кримінального судочинства та сприяла формуванню нового типу процесуального мислення, звільненого від обмежень попередніх теоретичних конструкцій [10, с. 96].

Не менш актуальним був також принцип самостійності суду. Він ґрунтується на ідеї його незалежності у прийнятті рішень, навіть в умовах активної участі сторін у кримінальному процесі. Незважаючи на динамізм процесуальних дій, суд не був зобов'язаний вирішувати справу виключно на підставі представлених стороною доказів. У основі цього принципу лежала переконаність у тому, що кримінальний суд, функція якого полягає у встановленні публічно-правових взаємин між державою та правопорушником, не може залежати від свавілля сторін, їхньої винахідливості чи помилок.

Важливим аспектом дореформеного періоду стала заборона відмови у здійсненні правосуддя. Якщо суд стикався із правовими неясностями чи законодавчими прогалинами, він мав інформувати про це вищі інстанції, аж до Державної ради. Суди були позбавлені права здійснювати самостійне тлумачення норм законодавства.

У нормах Статуту кримінального судочинства знайшли своє найбільш повне відображення гарантії прав потерпілого. Стосувалося це злочинів приватного характеру, які порушувалися виключно за ініціативою потерпілого. Потерпілий мав право самостійно вирішувати питання

про порушення провадження щодо конкретного правопорушника. Зокрема, приватний обвинувач міг вимагати припинення справи у разі примирення з обвинуваченим. У справах про злочини загального характеру, де реалізувався принцип змагальності, права потерпілого, включаючи виклик свідків, оскарження рішень та внесення зауважень до протоколу, були рівносильними правам підсудного, що сприяло його активній процесуальній ролі.

В основу реформованого судового процесу ставилися публічність і прозорість. Однією з головних вад попереднього судочинства була закритість, яка функціонувала за принципом службового секрету [8, с. 86]. З моменту впровадження гласності у кримінальне судочинство його відкритість стала незаперечною цінністю для авторів судової реформи. Зокрема, Державна рада, обговорюючи реформаційні документи, наголошувала на тому, що без загальнодоступності суд втрачає сенс свого існування. У Статуті кримінального судочинства було закріплено принцип загальної гласності, тобто відкритості засідань для громадськості, та гласності для учасників процесу, що передбачало ознайомлення сторін з усіма процесуальними діями як відображення принципу змагальності [6, с. 78]. Мировий суддя мав обов'язково проводити слухання справ усно і публічно, а засідання як у справах про злочини, так і щодо проступків також проходили у відкритому форматі. Аналогічний порядок зберігався при розгляді справ в апеляційних та касаційних інстанціях.

Принцип змагальності та право обвинуваченого на захист були ключовими аспектами реформи. На стадії попереднього слідства адвокат для обвинуваченого не був передбачений, тоді як прокурор мав доступ до всієї інформації та процесуальних дій слідства [14, с. 25]. Проте це не означало повну відсутність змагальності на цьому етапі. Обвинувачений мав можливість захищати себе за допомогою визначених процесуальних прав, таких як відведення слідчого, присутність при проведенні слідчих дій, ознайомлення з матеріалами слідства та оскарження дій слідчого [13, с. 219]. Відсутність адвоката компенсувалася важливою роллю судового слідчого, який виконував функцію арбітра, покликаною неупереджено збирати як докази провини, так і дані на користь виправдання. На стадії остаточного провадження принцип змагальності реалізовувався через участь сторони обвинувачення в особі прокурора та захисту в особі адвоката.

Рівноправність сторін забезпечувала змагання між учасниками судового процесу, роблячи принцип змагальності дієвим. Прокурор чи приватний обвинувач із одного боку, а підсудний із його захисником із іншого володіли рівними правами, що гарантувало баланс сил і неупередженість судового розгляду [5, с. 327].

Усність і безпосередність судового розгляду передбачала відсутність жодних посередників між судом та джерелом доказів. Цей принцип забезпечував максимально точно й достовірно сприйняття доказів суддями, які використовували їх для винесення вироку. Це, зокрема, проявлялося у формі безпосереднього допиту свідків, особистого ознайомлення з документами чи речовими доказами [5, с. 327]. Подібний підхід був однаково закріплений як у мировій юстиції, так і в судах загальної юрисдикції. Завдяки цьому попереднє слідство отримувало статус підготовчої фази кримінального процесу, а основний розгляд доказів відбувався під час судового слідства. Лише докази, подані у безпосередній формі, могли стати основою для прийняття вироку [3, с. 41].

Потрібно також зазначити, що ще на етапі підготовки судової реформи зародилася ідея презумпції невинуватості. Вона була врахована в деяких проєктах законодавчих документів. Зокрема, в проєкті Статуту кримінального судочинства зазначалося, що підсудного вважали невинним, доки не буде доведено протилежне. Будь-які сумніви щодо його вини чи міри вини тлумачилися на

його користь. Водночас укладачі Судових статутів, попри орієнтацію на західноєвропейський досвід, так і не закріпили презумпцію невинуватості в законі визначеним способом, як це було у європейських кодексах.

Водночас принцип презумпції невинуватості знайшов своє непряме відображення. Наприклад, судовим слідчим заборонялося вимагати зізнань від обвинуваченого під час попереднього слідства [3, с. 41]. Крім того, навіть якщо зізнання підсудного викликало у суду сумніви, це не ставало перешкодою для проведення повноцінного судового розгляду й дослідження доказів.

Потрібно зауважити, що у рамках судового процесу, попри певні недоліки та обмеження, вдалося забезпечити як незалежність суду, так і широкий спектр засобів захисту особистих прав, які раніше залишалися недоступними. Водночас розширення особистої свободи та свободи дій суду в кримінальному судочинстві суперечило самодержавним імперським традиціям. Зростання прав і свобод громадян автоматично обмежувало державу в її дискреційних повноваженнях щодо людини. Аналогічно, збільшення незалежності суду звужувало можливості адміністративної влади. Логічно, що така зміна конфігурації владних повноважень викликала невдоволення серед бюрократичної верхівки та політичної еліти. Реакція з боку влади не забарилася – уже з початку 1870-х років уряд розпочав запроваджувати численні зміни до Судових статутів, спрямовані на обмеження демократичних принципів, закладених у реформі.

Висновки. Судова реформа 1864 року стала визначним етапом на шляху модернізації правової системи,

ознаменувавши значний крок уперед у захисті громадянських прав і формуванні основ правової державності. Створення всестанового суду, запровадження інституту присяжних засідателів і адвокатури, реформування прокуратури, заснування мирових судів і запровадження посади судових слідчих незалежно від поліції, суттєво трансформували правову систему. Завдяки реформі обвинувачені, позивачі та відповідачі стали рівноправними учасниками судового процесу, отримавши розширений набір прав, які суд був зобов'язаний поважати. Судові статuti базувалися на ідеї правової особистості, закріплюючи якісно нове розуміння ролі громадян у правовому процесі.

Рівний доступ до правосуддя особливо чітко проявлявся під час розгляду цивільних та кримінальних справ. У цивільному судочинстві впроваджувалося поєднання публічно-правових принципів із духом змагальності, що сприяло утвердженню автономії приватної особи та її волевиявлення. У кримінальній юстиції була заснована свобода дій суду та особистісні свободи учасників процесу.

Основними принципами тодішньої реформи стали поділ судової та адміністративної влади, незалежність суддівської інституції, розмежування обвинувальної та судової влади, свобода оцінки доказів, право на захист і рівність сторін перед законом. Заборонялося відмовляти у правосудді, впроваджувалися гарантії для потерпілих, забезпечувалися розумні строки розгляду справ, відкритість засідань, усність і безпосередність процесу. Водночас зароджувалися підвалини принципу презумпції невинуватості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Биркович О. І. Особливості впровадження судової реформи 1864 р. на Наддніпрянщині. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 4 (32), vol. 1. Рр. 163-168.
2. Добкіна К. Р. Соціально-економічні аспекти реформування законодавства у сфері участі органів державної влади в цивільному судочинстві (на прикладі другої половини XIX століття). *Правові новели*. 2019. № 9. С. 15-21.
3. Іскендеров Е. Ф. Становлення та розвиток діяльності органів досудового розслідування за Статутом кримінального судочинства 1864 р. та їх місце у кримінальному процесуальному доказуванні. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 4. С. 39-45.
4. Кравчук В. М. Історико-правові аспекти основ правового статусу суддів на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 4. С. 3-7.
5. Крушинський С. А. Поняття доказів у кримінальних справах за Статутом кримінального судочинства 1864 року. *Університетські наукові записки*. 2011. № 3(39). С. 324-329.
6. Легка І. В. Особливості нормативного становлення на теренах України ідеї гласності судового процесу як конституційної засади. *Аналітичне-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 76-81.
7. Липитчук О. В., Лешкович Н. О. Суд і судочинство в Росії після судової реформи 1864 року. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2014. № 1. С. 44-54.
8. Липитчук О., Лешкович Н. Судова реформа 1864 року і проблеми формування правової свідомості в Росії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Випуск 60. С. 81-90.
9. Нестерцова-Собакарь О. Докази за Статутом цивільного судочинства 1864 року. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 113-118.
10. Нестерцова-Собакарь О. Статут цивільного судочинства 1864 року: історія прийняття, основні положення та його вплив на українські губернії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 95-100.
11. Нестерцова-Собакарь О. В. Вплив судової реформи 1864 року на розвиток цивільного судочинства в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 44-47.
12. Рум'янцев В. О. Сергій Іванович Зарудний і судова реформа 1864 року. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1(84). С. 57-65.
13. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За редакцією І. Б. Усенка. Київ «Наукова думка». 2014. 502 с.
14. Чудновський О. В. Судова реформа 1864 р. та прокуратура на українських землях у складі Російської імперії. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 5. Т. 1. С. 22-27.
15. Ювиця О. Принципи незалежності та безсторонності суду в цивільному судочинстві України: історія виникнення та становлення. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 79-84.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025